

fabrieken vlak over de grens. Op deze fundamente groeide Unilever uit tot één van de grootste buitenlandse ondernemingen in Duitsland, wat het bedrijf onder het Hitlerbewind en direct na de oorlog in een lastig parket bracht.

Deze studies hadden een nauwere verbinding met de in de inleiding aangeroerde problematiek verdiend. Nu dringen zich aan de lezer vragen op over de mate waarin ze de ontwikkelingen in de Nederlands-Duitse economische betrekkingen kenmerken. Deed het Rotterdamse havenbeleid de integratie inderdaad afnemen? Waren de nauwe financiële banden van de jaren twintig nu kenmerkend of uitzonderlijk? In hoeverre verschilde Unilevers positie en beleid in Duitsland van dat in andere Europese landen, bijvoorbeeld Frankrijk? Al met al een interessante en lezenswaardige inleiding tot de economische betrekkingen tussen Nederland en Duitsland die verwachtingen wekt ten aanzien van het vervolg.

JOOST JONKER,
UNIVERSITEIT UTRECHT

Engelen, Th.L.M., *Van 2 naar 16 miljoen mensen. Demografie van Nederland, 1800-nu* (Amsterdam: Boom, 2009, 213 blz., ISBN 978 90 850 6713 9).

Theo Engelen kwalificeert in *Van 2 naar 16 miljoen mensen. Demografie van Nederland, 1800-nu* het Nederland van 1800 met zijn twee miljoen inwoners als een 'leeg' land. Een deskundige uit die tijd, de Leidse professor in de statistiek Adriaan Kluit, zal het daar beslist niet mee eens zijn geweest. Hij onderstreepte rond 1805 dat Nederland dichtbevolkt was, namelijk 3.150 inwoners per vierkante (Nederlandse) mijl, ongeveer 30 vierkante kilometer. Hier kon geen enkel ander land aan tippen: Portugal zou er 1.325 hebben en Zweden maar 230. Het is maar welk referentiekader wordt gehanteerd. Adriaan Kluit dacht aan andere Europese landen uit die tijd en Theo Engelen aan het Nederland van nu met

gemiddeld 12.000 op een vergelijkbaar oppervlak. De bevolkingsomvang staat niet alleen nu in het centrum van de belangstelling. Echter, terwijl heden ten dage sommigen er bang voor zijn dat groei van de bevolking een bedreiging is voor Nederland, betekende meer mensen indertijd meer welvaart en macht.

De auteur achtte een nieuw overzicht over de demografie van Nederland mogelijk en wenselijk. Na het vorige overzicht uit 1981 van de hand van Hofstee is veel nieuw en soms vernieuwend onderzoek gepubliceerd. Bovendien kan demografisch gedrag tegenwoordig veel meer dan vroeger worden geanalyseerd met behulp van individuele gegevens, zoals beschikbaar in de *Historische Steekproef Nederlandse Bevolking*, in plaats van data op gemeentelijk en provinciaal niveau.

In het boek wordt veel interessante demografische informatie besproken. Slechts enkele resultaten kan ik hier vermelden. Zo laat Engelen de verschillen in groeisnelheid van de bevolkingsomvang zien. Met name de periode na de Tweede Wereldoorlog tot 1970 was er één van groei, van ongeveer 8 tot 13 miljoen. De periodes die daaraan voorafgingen en die erop volgden laten een veel langzamere groei zien. Interessant zijn ook regionale verschillen. Het verschijnsel van een Randstad waar veel mensen naar toe trekken vanwege de grote economische activiteit lijkt, afgaande op de bevolkingsgroei, zich al in de tweede helft van de negentiende eeuw te hebben gemanifesteerd. Verder worden we er op gewezen, hoe dramatisch de samenstelling van de beroepsbevolking is gewijzigd. Vond in 1807 bijna de helft zijn bestaan in de landbouw en visserij; in 2000 is hier ruim 3% van over. De dienstensector is in dezelfde periode gegroeid van 31% naar 75%. De nijverheid lijkt wel gelijk gebleven: in 1807 26% en in 2000 22%. In 1960 was dit percentage echter 41%. Interessant is ook dat deze veranderingen gedurende de beschouwde periode een heel verschillend tempo hebben gekend.

Engelen bespreekt in opeenvolgende hoofdstukken de klassieke demografische parameters vruchtbaarheid, huwen, mortaliteit en migratie.

Dan is er ook een hoofdstuk aan het probleem van de huidige tijd gewijd: de vergrijzing. Inzichtelijke grafieken laten de verandering in bevolkingsopbouw zien van 1849 tot 2000. Hierbij wijken vooral de twee recentste, die van 1960 en 2000, af door de relatieve afname van de jonge en toename van de oude bevolking. Voor de auteur volgt uit deze gegevens dat de pensioengerechtigde leeftijd omhoog zou moeten gaan en hij schroomt niet om deze conclusie in dit boekwerk te vermelden.

Demografische trends vragen om verklaringen. Engelen baseert zich hiervoor op secundaire en primaire literatuur van diverse aard. Hij behandelt in hoeverre de beschreven ontwikkelingen typisch zijn voor Nederland. In het algemeen kan worden gezegd dat Nederland achterliep bij andere Europese landen. De auteur draagt als oorzaak aan dat de verzuiling Nederland steviger en langer in zijn greep had dan de omringende Europese landen. Het snelle verdwijnen van de verzuiling in de jaren zestig zorgde er vervolgens voor dat Nederland zijn speciale positie verloor. De auteur tracht bovendien de demografische trends van de laatste twee eeuwen te duiden. Zo vangt hij het nawoord aan met de opmerking dat de rode draad van het boek de geleidelijke vervanging is van het noodlot en de maatschappelijke dwang door eigen keuzes van individuele Nederlanders. Hier zit zeker een kern van waarheid in, maar het is de vraag of de 'keuzes' die een individu tegenwoordig maakt niet evenals vroeger voor een groot deel worden bepaald door maatschappelijk opgelegde conventies. De auteur geeft zelf ook duidelijk aan dat wetgeving over ouderschapsverlof en kinderopvang het individuele gedrag op zijn minst voor een deel determineert.

Graag zou ik hebben gelezen of een vergelijking van Nederland met niet-Europese landen interessante inzichten oplevert. De auteur is de uitgelezen expert om dat te behandelen, aangezien hij met personen uit Taiwan samenwerkt aan een project *Population and Society in Taiwan and the Netherlands*. Echter hij heeft ervoor gekozen slechts een tipje van de sluier op te lichten. Zo wordt ons onder meer meegedeeld dat in China langer borst-

voeding werd gegeven dan in Nederland en dat dit daadwerkelijk van invloed was op de lengte van de intervallen tussen geboorten.

Veel trends die Engelen bespreekt en de factoren die daaraan ten grondslag liggen zijn meer of minder bekend. De meerwaarde van dit boek is dat ze hier bijeen zijn gebracht, dat de recente literatuur is verwerkt en dat de samenhang tussen de factoren en trends zich opdringt. Bovendien zijn de discussies steeds met behulp van tabellen en grafieken kwantitatief onderbouwd, wat de tekst meer aansprekend en de betreffende claims krachtiger maakt. Door de kwantitatieve benadering zijn precieze vergelijkingen tussen verschillende tijdvakken en gebieden mogelijk.

IDA STAMHUIS,
VRIJE UNIVERSITEIT AMSTERDAM

Enthoven, Victor (ed.), *Een haven te ver. De Britse expeditie naar de Schelde van 1809* (Nijmegen: Vantilt, 2009, 365 blz., ISBN 978 90 6004 034 4).

Het is en blijft een merkwaardige geschiedenis, de Britse expeditie naar de Schelde van eind juli tot eind december 1809. Met een gecombineerde aanval van land- en zeestrijdkrachten op Antwerpen wilde de regering in Londen zoveel mogelijk schade toebrengen aan de invasievloot die keizer Napoleon daar liet bouwen. Ogenscheinlijk begon de operatie veelbelovend. Zo'n 14.000 militairen landden aan de noordkust van Walcheren, trokken op naar het zuiden van het eiland en namen na een bombardement van anderhalve dag Vlissingen in. Eerder had een andere troepenmacht zich al van fort Bath op Zuid-Beveland meester gemaakt. De anticlimax kwam dan ook onverwachts. Ondanks het bezit van beide voor de vaarroute naar Antwerpen strategisch gelegen plaatsen staakten de Britten eind augustus hun offensief en besloten zij zich terug te trekken achter het Sloe om in ieder geval Walcheren als bruggehoofd te behouden. Ten